Journal of Linguistic and Rhetorical Studies
Volume 17, Consecutive Number 44, Summer (August) 2026
Pages 257-296 **(research article)**

Received: May 05, 2025 **Revised:** July 12, 2025 **Accepted**: July 13, 2025
Journal Homepage: **https://rhetorical.semnan.ac.ir/?lang=en**
This is an Open Access paper licensed under the Creative Commons License CC-BY 4.0 license.

Critical Stylistics of Fath Ali Shah's Letter to the Russian Emperor After Dolgoruky's Arrival in Iran by Farahani's Deputy

Samaneh Jafari[1*] & Amirhossein Jamali Helabad[2]

1: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran. (Corresponding Author): samanehjafari101@cfu.ac.ir

2: PhD Student in Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Abstract Critical stylistics is a branch of linguistic studies that examines the relationship between language, power, and ideology. Among the notable literary genres in this field is *Monsha'at*, i.e., epistolary prose. Letter writing was considered a civil service profession in the political and governmental systems of Iran from ancient and medieval times to the present day. Among the prominent *Monsha'at* writers of the Qajar era is Qa'em-Maqam Farahani, who served in civil and state affairs during the reign of Fath-Ali Shah and his crown prince, Abbas Mirza. His *Monsha'at*, which is divided into three sections—*Sultaniyat*, *Divaniyat*, and *Ikhwaniyat*—was written to various political and governmental figures in the world and the Qajar dynasty, as well as the author's personal relatives. The letters that the Shah and Crown Prince of Iran sent to the Russian Emperor to appease and apologize after the murder of Griboyedov were written by his pen and helped prevent another war. Fath-Ali Shah's letter was analyzed using qualitative and quantitative methods, and statistics were presented. It contains important political and ideological content in sub-layers such as codes, deictic markers, emotional charge, speech acts and principles of politeness, and syntax—that is, the type of sentences and verb forms—which, in addition to the author's artistic and eloquent pen in convincing the audience, indicate the political relations prevailing in the courts of the two countries; through their analysis, one can understand the power and political discourse dominant in the text.

Keywords: Critical stylistics, power and ideology, *Monsha'at*, Qa'em-Maqam Farahani, Griboyedov.

- S. Jafari; A. Jamali Helabad (2026). "Critical Stylistics of Fath Ali Shah's Letter to the Russian Emperor After Dolgoruky's Arrival in Iran by Farahani's Deputy". Semnan University: *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*. 17(44). 257-296.

Doi: 10.22075/jlrs.2025.38226.2694

1. Introduction

Stylistics systematically investigates the linguistic, rhetorical, and thematic structures of written and spoken texts in order to reveal their functional and aesthetic properties. Within this field, critical stylistics, as an advanced analytical approach, examines stylistic choices from a critical perspective in order to uncover manifestations of power, ideology, and underlying sociopolitical agendas embedded in textual structures (Fotouhi, 2011, p. 186). Among historical textual genres, *monsha'at*, that is, official and epistolary prose, constitutes one of the principal repositories of diplomatic ideology and political authority. In Persian historiography, diplomatic letters and epistolary treatises have consistently served to transmit historical, cultural, and political developments across generations (Dorpar, 2011, p. 24). During the Qajar era, distinguished secretaries and statesmen such as Mirza Abolqasem Qa'em-Maqam Farahani produced diplomatic correspondence characterized by rhetorical sophistication and stylistic precision, reflecting the bureaucratic hierarchy, power relations, and geopolitical anxieties of their time.

The main problem addressed in this study concerns the ways in which ideological structures, imperial asymmetry, and diplomatic appeasement are encoded in official administrative prose following a major international crisis. More specifically, this research examines the diplomatic letter composed by Qa'em-Maqam Farahani on behalf of Fath-Ali Shah Qajar and addressed to Tsar Nicholas I of Russia. The letter was sent following the assassination of Alexander Griboyedov in Tehran in 1829, as part of the Iranian diplomatic response associated with Prince Khosrow Mirza's mission, with the aims of conveying a formal apology, reducing the possibility of renewed Russo-Iranian hostilities, and addressing the arrival of Prince Dolgorukov as the new Russian envoy. The findings indicate that, through deliberate lexical choices, pragmatic speech acts, and syntactic modality, the letter sought to reconcile monarchical dignity with geopolitical appeasement and thereby contribute to the mitigation of imperial hostility.

2. Literature Review

The theoretical foundations of critical stylistics and functional discourse analysis have been extensively elaborated in contemporary

scholarship. Jeffries (2010) established the principal framework of critical stylistics and demonstrated how textual microstructures can encode ideological positions and particular representations of the world. Her approach combines the analytical strengths of stylistics and critical discourse analysis and provides a set of linguistic tools for examining how textual choices construct ideological meanings and relations of power. In applying stylistic analysis to classical Persian epistolary literature, Dorpar (2011, p. 32) analyzed Ghazali's letters and demonstrated how textual structures interact with medieval sociopolitical authority.

In the field of Qajar epistolary studies, Vahdanifar and Yousefian (2023) examined the syntactic layer of Letter 45 from the *Monsha'at* of Qa'em-Maqam Farahani on the basis of layered stylistics and demonstrated that sentence organization and the use of active and passive constructions are directly related to distinctions of power between correspondents. In addition, Aishani et al. (2021) examined politeness principles in Qa'em-Maqam's familial letters and clarified the pragmatic dimensions of interpersonal communication in his prose. More recently, Jamali Helabad (2024), in a critical stylistic study of the autobiographical and epistolary writings of Farhad Mirza Mo'tamed al-Dowleh, demonstrated that lexical, rhetorical, and syntactic choices are closely aligned with the social status of the addressee. The present study extends this line of inquiry by applying critical stylistics to the representation of international crisis management and diplomatic negotiation between two sovereign courts.

3. Methodology

This study adopts a combined quantitative and qualitative textual approach grounded in layered critical stylistics and historical-documentary analysis. The research corpus consists of the diplomatic letter preserved in the *Monsha'at* of Qa'em-Maqam Farahani, written on behalf of Fath-Ali Shah and addressed to Tsar Nicholas I following the arrival of Dolgorukov.

The analytical procedure proceeds through five interrelated layers. At the lexical level, the study examines the frequency and distribution of political, sociocultural, and religious semiotic codes, as well as deictic markers referring to person, time, and place, together with the

affective polarity of vocabulary in terms of positive and negative semantic loading. At the pragmatic level, speech acts are classified into assertive, commissive, expressive, and directive categories according to Searle's framework, while positive and negative politeness strategies are assessed on the basis of Brown and Levinson's model. At the syntactic level, the study measures the distribution of active and passive constructions, sentence complexity, and grammatical mood, particularly the indicative and subjunctive. At the rhetorical level, figures of speech, parallelism, and metaphorical constructions employed for persuasive purposes are identified and analyzed. Finally, at the contextual level, the linguistic findings are correlated with the geopolitical circumstances of post-Turkmenchay Iran and the Qajar court's strategy of crisis management.

4. Results and Discussion

The quantitative and qualitative analysis demonstrates that the letter is constructed as a highly controlled linguistic instrument for diplomatic de-escalation. At the lexical level, political semiotic codes account for 52 percent of the total, representing the highest proportion in the text and clearly reflecting the overriding need for diplomatic reconciliation. Social etiquette codes account for 19 percent, while religious codes constitute 17 percent. These categories contribute to the reinforcement of diplomatic protocol, moral legitimacy, and the ethics of peace.

The analysis of deictic elements further demonstrates that personal deixis constitutes 50 percent of all deictic markers, indicating the significance of relational hierarchy and ceremonious deference toward the Russian Tsar. Spatial deixis accounts for 29 percent and serves to delineate the geopolitical space of the two empires, whereas temporal deixis, at 21 percent, situates the discourse within the immediate historical context of the crisis. In terms of affective polarity, negatively loaded terms comprise 59 percent of the vocabulary associated with emotional expression. This distribution can be attributed to the discourse of grief, regret, and crisis surrounding Griboyedov's death. Positively loaded terms, comprising 41 percent, are used primarily to praise the Russian monarch and reinforce mutual goodwill.

At the pragmatic level, speech acts play a decisive role in shaping the diplomatic function of the text. Assertive acts account for 51 percent

of the total and are employed to narrate events, contextualize the uprising, and discursively mitigate the Iranian government's direct responsibility. Commissive acts constitute 25 percent and articulate the Qajar court's commitment to peace treaties and previously established obligations. Expressive and related acts account for 24 percent and function as vehicles for apology, condolence, and formal conciliation. Moreover, the strategic alternation between positive politeness, which emphasizes solidarity and goodwill, and negative politeness, which preserves royal dignity and political autonomy, enables the Qajar court to express apology and conciliation without entirely relinquishing its sovereign prestige.

From a syntactic perspective, active constructions predominate, accounting for 81 percent, while the indicative mood occurs in 60 percent of the relevant structures. These features contribute to transparency, narrative stability, and the explicit representation of agency in the effort to restore peaceful relations. By contrast, passive constructions, which account for 19 percent, are used selectively when referring to Griboyedov's death, thereby reducing the overt attribution of institutional responsibility. The subjunctive mood, appearing in 27 percent of the relevant verbal structures, conveys hope, diplomatic intention, and the desire for future harmony.

5. Conclusion and Suggestions

The critical stylistic analysis of Fath-Ali Shah's letter to Tsar Nicholas I demonstrates that the text functions not merely as an ornate diplomatic composition but also as an effective ideological and political instrument. Qa'em-Maqam Farahani strategically combines political semiotics, assertive and commissive speech acts, and calculated rhetorical devices to manage and de-escalate a highly sensitive international crisis. This rhetorical architecture enabled the Qajar court to articulate apology and conciliation while simultaneously maintaining the symbolic dignity of the Iranian monarchy. It also contributed to the broader diplomatic process through which Iran sought to secure Russian acceptance of its apology and avoid renewed military confrontation. The findings confirm that *monsha'at* texts possess substantial ideological depth and can be systematically examined through the methodology of critical stylistics.

For future research, a comparative stylistic analysis of this letter and the internal correspondence exchanged between Abbas Mirza and Qa'em-Maqam during the same crisis is recommended. It would also be fruitful to compare Qa'em-Maqam's diplomatic rhetoric with nineteenth-century Ottoman chancery prose in order to generate broader insights into the linguistic and ideological structures of Middle Eastern diplomatic discourse.

مجله علمی مطالعات زبانی و بلاغی
دانشگاه سمنان

سال هفدهم ـ شمارۀ ۴۴ ـ تابستان ۱۴۰۵

صفحات ۲۹۶-۲۵۷ (مقاله پژوهشی)

تاریخ: وصول ۱۴۰۴/۰۲/۱۵ بازنگری ۱۴۰۴/۰۴/۲۱ پذیرش ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

سبک‌شناسی انتقادی نامۀ فتحعلی‌شاه به امپراطور روسیه بعداز ورود دالگوروکی به ایران از منشآت قائم‌مقام فراهانی

سمانه جعفری [۱*] / امیرحسین جمالی هل‌آباد [۲]

۱: دانشیار، گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسندۀ مسئول)
Samanehjafari101@cfu.ac.ir

۲: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. Jamali.a@modares.ac.ir

چکیده: سبک‌شناسی انتقادی، شاخه‌ای از مطالعات زبان‌شناسی است که رابطۀ متن با قدرت، ایدئولوژی و زبان را مورد تبیین قرار می‌دهد؛ از جمله آثار ادبی قابل توجه در این دانش، منشآت یا نامه‌نگاری است. نامه‌نگاری در دستگاه‌های سیاسی و حکومتی ایران از عصر باستان و میانه تا معاصر شغلی دیوانی محسوب می‌شده است. از منشآت‌نویسان برجستۀ عصر قاجار، قائم‌مقام فراهانی است که در زمان فتحعلی‌شاه و ولیعهدش، عباس میرزا به امور دیوانی و کشوری مشغول بود. منشآت او که به سه بخش سلطانیات، دیوانیات و اخوانیات تقسیم می‌شود، خطاب به افراد مختلف سیاسی- حکومتی جهان، سلسلۀ قاجاریه و خویشاوندان شخصی نویسنده نوشته شده‌اند. برخی از این نامه‌ها تأثیر شگرفتی گذاشته‌اند؛ برای مثال، نامه‌هایی که شاه و ولیعهد ایران پس از قتل گریبایدوف به امپراطور روسیه جهت دلجویی و عذرخواهی فرستادند، با قلم او تحریر شد و از بروز جنگی دیگر جلوگیری کرد. در این مقاله، نامۀ فتحعلی‌شاه با روش کیفی، کمی و ارائۀ آمار تحلیل شد. این نامه حاوی مطالب مهم سیاسی و ایدئولوژیک در زیرلایه‌هایی چون رمزگان، شاخص‌ها، بارعاطفی، کنش‌های کلامی، اصول ادب و نحو یعنی نوع جملات و وجه افعال است که علاوه‌بر قلم هنرمند و معجزه‌گر نویسنده در اقناع مخاطب، به روابط سیاسی حاکم بر دربار دو کشور دلالت دارد و از واکاوی این اطلاعات و ویژگی‌ها می‌توان به قدرت و گفتمان سیاسی غالب بر متن پی برد.

کلیدواژه: سبک‌شناسی انتقادی، قدرت و ایدئولوژی، منشآت، قائم‌مقام فراهانی، گریبایدوف.

- جعفری، سمانه؛ جمالی هل‌آباد، امیرحسین (۱۴۰۵). «سبک‌شناسی انتقادی نامۀ فتحعلی‌شاه به امپراطور روسیه بعد از ورود دالگوروکی به ایران از منشآت قائم‌مقام فراهانی». دانشگاه سمنان: *مطالعات زبانی و بلاغی*. ۱۷(۴۴). ۲۹۶-۲۵۷.
Doi: 10.22075/jlrs.2025.38226.2694

۱. درآمد

دانش سبک‌شناسی به بررسی دقیق شیوه‌ها و سبک‌های نوشتاری یا گفتاری متون می‌پردازد و به کمک تحلیل زبانی، بلاغت، تاریخ و موضوعات این متون، ساختار و ویژگی‌های آن‌ها را کشف می‌کند؛ ضمن این‌که باعث درک بهتر متون شده، به شناسایی تفاوت‌های سبکی نویسندگان یا دوره‌های مختلف کمک کرده، به برقراری ارتباط عمیق‌تر با آثار یاری می‌رساند.

قدیمی‌ترین اشارات دربارهٔ سبک را در آثار به‌جامانده از یونان باستان و در کتاب‌های مربوط به فن خطابهٔ ارسطو می‌توان دید.

«سبک شیوهٔ شخصی بیان است که ما را به‌سوی نویسنده دلالت می‌کند و از اینجاست که برخی از سبک‌شناسان مدّعی بوده‌اند که می‌توان از نوشته‌های سبک‌دار به درون ذهن و روان نویسندگان آنها راهی جست» (شمیسا، ۱۳۹۵: ۱۶-۱۵).

«سبک‌شناسی در کوتاه‌ترین تعریف عبارت است از دانش تحلیل و تفسیر بیان‌ها و شکل‌های متفاوت سخن بر پایهٔ عناصر زبانی» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۹۷).

سبک‌شناسی انتقادی[1] رویکردی نوین و تحلیلی است که سبک را با نگاه انتقادی بررسی می‌کند تا قدرت، ایدئولوژی و پیام‌های پنهان در متن را کشف کند. این شاخه از سبک‌شناسی، بیشتر از دیدگاه‌های نقد ادبی و زبان‌شناسی انتقادی بهره می‌گیرد و بر تحلیل ارتباط میان زبان، قدرت و جامعه متمرکز است.

«سبک‌شناسی انتقادی، راه‌هایی را که در آن مفاهیم اجتماعی ازطریق زبان نشان داده می‌شود، مطالعه می‌کند. این شاخه از سبک‌شناسی بیشتر متأثر از زبان‌شناسی انتقادی و تحلیل گفتمان انتقادی است» (همان: ۱۸۶).

از جمله متونی که حامل ایدئولوژی هستند، منشآت است. سبک‌شناسی انتقادی در نامه‌ها به تحلیل نحوهٔ بازنمایی قدرت یا مشروعیت‌دهی به تصمیمات خاص رجال سیاسی می‌پردازد. «نامه‌ها، مکتوبات، مکاتیب، ترسّلات، منشآت، روایت‌های مستندی از تاریخ هر قوم و ملت هستند. نامه‌های زبان فارسی، چه درباری و چه غیردرباری، بخش قابل

توجهی از تاریخ تمدّن و فرهنگ ایران را به‌صورت مکتوب به نسل‌های بعد انتقال داده است» (درپر، ۱۳۹۶: ۲۴). منشآت‌نویسی در تاریخ ایران، یکی از جنبه‌های مهم ادبیات دیوانی و رسمی بوده که از دوره‌های اولیهٔ اسلامی تا دوران قاجار و حتی پس از آن، ادامه داشته است. این هنر نوشتاری، نه‌تنها ابزاری برای مکاتبات رسمی و دیپلماتیک بود، بلکه به‌عنوان یک شاخهٔ ادبی نیز شناخته می‌شد. افرادی مانند قائم‌مقام فراهانی و فرهادمیرزا معتمدالدوله و امیرنظام گروسی از منشآت‌نویسان برجسته در عصر قاجار بودند. منشآت در عصر قاجار از لحاظ سبکی و محتوایی دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی بودند که بازتاب‌دهندهٔ روح زمانه، ساختار دیوان‌سالاری و روابط قدرت در این دوره هستند.

منشآت شامل ویژگی‌هایی نظیر استفاده از زبان فاخر و ادبی، بهره‌گیری از صنایع ادبی مانند سجع، جناس، صناعات بدیع و بیان مانند موازنه، استعاره، تأکید بر احترام و ادب در مکاتبات رسمی و انعکاس فرهنگ و سیاست هر عصر در متون است. منشآت قائم‌مقام فراهانی که سیاستمدار، ادیب، شاعر و صدراعظم محمدشاه قاجار بود، مجموعه‌ای از نامه‌های اداری و سیاسی است که با نثری منشیانه و فاخر نوشته شده‌اند. قائم‌مقام فراهانی در زمان ولیعهدی عباس‌میرزا نائب‌السلطنه، پیشکار و صدراعظم او بود که نگارش نامه‌هایی از جانب صاحبان قدرت را بر عهده داشت. از جمله نامه‌هایی که به دست او تحریر یافت، نامهٔ فتحعلی‌شاه قاجار به تزار نیکلای اول روسیه است که پس از قتل الکساندر گریبایدوف، وزیرمختار روسیه و منعقدکنندهٔ عهدنامهٔ ترکمانچای، در تهران برای عذرخواهی به آن امپراطور و جلوگیری از بروز جنگ سوم نوشته شد. این نامه پس‌از ورود وزیرمختار جدید روسیه به تهران از طرف شاه قاجار به دست خسرومیرزا، تقدیم امپراطور روسیه شد که گویای تلاش فتحعلی‌شاه و دربار برای دلجویی از روس‌ها و جبران این حادثه بود.

این نامه از این جهت که یک نامهٔ دیپلماتیک است، می‌تواند حامل ایدئولوژی و لایه‌های پنهان سیاسی باشد که دانش سبک‌شناسی امکان این نوع از تحلیل را فراهم

می‌کند؛ چراکه دارای ساختاری منظم است که دلجویی و جبران حادثه را به‌عنوان هدف اصلی متن می‌توان دید. در این نامه، از زبانی ادبی و رسمی برای صاحب‌قدرتی هم‌رده استفاده شده است که از جمله الزامات نامه‌نگاری سیاسی و دیپلماتیک است و تلاش آن، اقناع مخاطب برای چشم‌پوشی از این بحران و بقای صلح بین دو دولت است.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

۱-۱-۱. لایهٔ واژگانی نامهٔ مورد پژوهش، تا چه میزان منعکس‌کنندهٔ روابط قدرت بین ایران و روسیه است؟

۱-۱-۲. در لایهٔ بلاغی، نویسنده چه هدفی را دنبال کرده است؟

۱-۱-۳. کنش‌های گفتاری در این نامه با بافت دیپلماتیک سیاسی چگونه بیان شده و چه غرضی دارند؟

۱-۲. فرضیه‌های پژوهش

۱-۲-۱. پیش‌بینی می‌شود چینش واژگان در نامه تحت تأثیر حادثهٔ قتل وزیرمختار روسیه و تلاش برای دلجویی و جلوگیری از بروز جنگ باشد.

۱-۲-۲. با توجّه به این‌که موضع ایران در برابر روسیه در شرایطی سخت قرار گرفته است، نویسنده با ابزارهای بلاغی تلاش می‌کند مخاطب را به همدلی و حفظ اتحاد و صلح دعوت کند.

۱-۲-۳. احتمالاً بیشتر کنش‌های گفتاری در این نامه، اظهاری و التزامی است که با توجّه به بافت نامه دور از انتظار نیست.

۱-۳. روش پژوهش

بررسی نامهٔ مذکور به روش تحلیل کمّی و کیفی و با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است.

۱-۴. اهمیّت و ضرورت پژوهش

با توجّه به این‌که نامهٔ فتحعلی‌شاه قاجار به تزار نیکلای اول یک نامهٔ حائز اهمیّت از جهت ارتباط دو پادشاه با یکدیگر و از جهتی دیگر تلاش برای حفظ صلح و عذرخواهی

از آن امپراطور برای قتل وزیرمختارش است، حامل نکات پنهان و سیاسی در لایه‌های واژگانی، بلاغی و نحوی است که دانش سبک‌شناسی انتقادی به‌خوبی این امکان را فراهم می‌کند تا به بافت پنهان متن پی برده، روابط قدرت را بازخوانی کنیم.

۱-۵. پیشینهٔ پژوهش

با مراجعه به پایگاه‌های علمی و مراجع معتبر، مشاهده شد که اثری با عنوان پژوهش پیش‌رو انجام نشده است؛ اما در زمینهٔ سبک‌شناسی انتقادی و منشآت، پژوهش‌های قابل توجهی در قالب کتاب، مقاله و پایان‌نامه تدوین شده که برخی از آن‌ها ذکر می‌شود:

- کتاب

جفریز (۱۴۰۳) در کتاب *سبک‌شناسی انتقادی* به توضیح و تعریف این علم و روش‌های بررسی آن در متون مختلف پرداخته که از مبانی مهم سبک‌شناسی است. درپر (۱۳۹۶) در کتاب *سبک‌شناسی انتقادی؛ سبک‌شناسی انتقادی نامه‌های غزالی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی*، نامه‌های امام محمد غزالی را با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی و لایه‌های آن و پیوند متن با قدرت را بررسی کرده که نتیجهٔ آن تأثیرگذاری ایدئولوژی عصر نویسنده و خود مؤلف بر آفرینش اثر است.

- مقاله

وحدانی‌فر و یوسفیان (۱۴۰۲) در مقالهٔ «بررسی لایهٔ نحوی نامهٔ ۴۵ منشآت قائم‌مقام فراهانی بر اساس نظریهٔ سبک‌شناسی لایه‌ای»، تلاش کرده‌اند با شناخت سبک فردی نویسنده در نگارش منشآت و ساختار و چینش جملات، به ارتباط معنا و لایهٔ نحوی پی ببرند و دریابند که این ساختار چه تأثیری بر درون‌مایهٔ متن می‌گذارد و نتیجهٔ آن کشف روابط قدرت انعکاس‌یافته در جملات و نحوهٔ انتخاب جملات نسبت به افراد با جایگاه‌های مختلف قدرت است. ایشانی، عاملی رضایی و ذکایی (۱۴۰۰) در مقالهٔ «تحلیل گفتمان منشآت خانوادگی قائم‌مقام فراهانی بر اساس نظریّه کاربردشناسی اصول ادب» به بررسی اصول ادب کلامی در منشآت قائم‌مقام پرداخته‌اند تا از این طریق، شخصیّت و نحوهٔ ارتباط وی با افراد خانواده ارزیابی شود.

- پایان‌نامه

جمالی هل‌آباد (۱۴۰۳) در پایان‌نامهٔ خود تحت عنوان *سبک‌شناسی انتقادی شرح حال و منشآت فرهادمیرزا* به بررسی نامه‌های حکومتی-سیاسی، بزرگان کشوری و شخصی فرهادمیرزا از منظر سبک‌شناسی انتقادی پرداخته و در لایه‌های مختلف واژگانی، بلاغی، نحوی و ... پیوند متن با قدرت و مناسبات آن را بررسی و تحلیل کرده است که نتیجهٔ آن نسبت مستقیم جایگاه مخاطبان در نحوهٔ انتخاب واژگان، جملات، صناعات ادبی و موضوع بین دو طرف است.

۱-۶. مبانی نظری

«سبک‌شناسی انتقادی رویکردی است که نحوهٔ شکل‌گیری مفاهیم اجتماعی در زبان و شیوه‌های بازنمایی آن‌ها را تحلیل می‌کند. مفاهیم بنیادی سبک‌شناسی انتقادی عبارت است از: "سبک"، "گفتمان"، "نظریه‌ی انتقادی"، "ایدئولوژی" و "قدرت". این رویکرد از زبان‌شناسی انتقادی و تحلیل گفتمان انتقادی متأثر شده است» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۱۸۶).

۱-۶-۱. سبک‌شناسی انتقادی و سبک‌شناسی لایه‌ای

«در رویکرد سبک‌شناسی انتقادی، پرداختن به بافت بیرونی به معنای فضا، زمان و مکانی که متن در آن خلق شده و بافت موقعیتی متن که شامل نویسنده، مقام و موقعیت اجتماعی، علمی یا سیاسی او، مخاطب، مقام و موقعیت اجتماعی، علمی یا سیاسی او و نقش و کارکرد متن ضروری است. پرداختن به لایهٔ بیرونی، رابطهٔ متن را با برون متن برقرار کرده و پژوهشگر را به کشف ایدئولوژی و چگونگی رابطهٔ قدرت در متن می‌رساند و درنهایت سبب دست یافتن به درک و دریافت عمیق از متن می‌شود» (درپر، ۱۳۹۱: ۷۰).

«زبان و نوع کاربرد و کارکردی که در جامعه دارد، می‌تواند موجب شکل‌دهی و نظم‌بخشی به فرهنگ، ادبیات و حتّی شیوهٔ زیست و تفکر یک جامعه و گویشورانش

باشد. ادبیات، عالی‌ترین بازنمود زبان است و ازاین‌رو، زبان‌شناسی نمی‌تواند و نباید نسبت به سبک‌شناسی بی‌تفاوت بماند» (پورعلی و شیری، ۱۴۰۲: ۴۳).

«ایدئولوژی در سطوح مختلف سبک و کلام (نظام‌های آوایی، واژگانی، نحوی و بلاغی) نمود می‌یابد. ساختارها و رخدادهای کلامی، اساساً ماهیتی گفتمانی و ایدئولوژیک دارند و به‌طور غیرمستقیم ساختارهای سیاسی و اقتصادی، مناسبات بازار، روابط جنسی، مناسبات دولت و نهادهای اجتماعی مانند آموزش‌وپرورش و ... را در خود جای می‌دهند» (فرکلاف،۹۶:۱۳۸۷)؛ «در نتیجه ایدئولوژی نه‌تنها چه گفتن ما را تحت کنترل خود دارد، بلکه چگونه گفتن را نیز سازماندهی می‌کند» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۴۵).

«سبک‌شناسی لایه‌ای، متن را در پنج لایه بررسی می‌کند. وقتی متن را در پنج لایهٔ مختلف تحلیل می‌کنیم، مشخصه‌های برجستهٔ سبک، نقش و ارزش آنها در هر لایه جداگانه مشخص می‌شود. این روش، کشف و تفسیر پیوند مشخصه‌های صوری متن با محتوای آن را آسان‌تر می‌کند؛ زیرا سهم و نقش هر بخش از زبان در شکل دادن به سبک به‌روشنی نشان داده می‌شود» (همان: ۲۳۷).

لایه‌شناسی متون، شامل بررسی لایه‌های آوایی، واژگانی، نحوی، بلاغی، ایدئولوژیک و بافتی است.

۱-۶-۲. لایه‌های سبک‌شناسی انتقادی

«تأثیر ایدئولوژیک در لایهٔ واژگانی ازطریق بررسی پیوند متن با بافت بیرونی آن شناخته می‌شود. رابطهٔ معنادار واژگان با ایدئولوژی و قدرت را می‌توان با بررسی بسامد رمزگان اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و دیگر ساختارهای اجتماعی نشان داد. هم‌چنین شاخص‌هایی که نویسنده برای افراد و نهادها به کار برده است و بسامد واژگان نشان‌دار در سخن وی نشان‌دهندهٔ پیوند متن با ایدئولوژی هستند» (همان: ۲۶۰). «بدین ترتیب زبان صرفاً مجرایی نیست که اطلاعات مربوط به وضعیت روحی و رفتار یا واقعیت‌های مربوط به جهان خارج را ازطریق آن با یکدیگر در میان بگذاریم؛ بلکه زبان دستگاهی

است که خلق می‌کند و در نتیجه جهان اجتماعی را می‌سازد» (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۳۰).

«همهٔ واژه‌ها به‌طور یکسان حامل ذهنیت و نگرش گوینده نیستند. برخی خنثی‌اند، یعنی خالی از معانی ضمنی و مفاهیم و ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی هستند و برخی دیگر حامل معانی ضمنی و ارزش‌گذارانه‌اند. بر این اساس، زبان‌شناسان واژه‌ها را به دو دستهٔ بی‌نشان[۲] و نشان‌دار[۳] تقسیم کرده‌اند» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۶۲). «زبان‌شناسان معتقدند در این تقسیم‌بندی، واژه‌های بی‌نشان تنها نمادی از واقعیت‌اند و به مصادیق ذاتی یا تجریدی اشاره دارند؛ درحالی‌که واژه‌های نشان‌دار علاوه‌بر اشاره بر مصداق خاص، نگرش گوینده و نویسنده را نیز دربردارد» (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۱۳۴).

«وجود معانی ضمنی و تداعی‌های مثبت و منفی در واژه‌های نشاندار، سبب می‌شود که این واژه‌ها دربردارندهٔ نگرش مشخص و تلقی ایدئولوژیک باشد؛ ازاین‌رو، نشانه‌داری، بیان‌کنندهٔ رابطهٔ بینافردی در کلام است و سطوح سبکی را بیان می‌کند. میزان استفاده از لغات بی‌نشان و نشان‌دار، می‌تواند معیار روشنی برای شناسایی سبک، انعکاس فردیت، دیدگاه روایی و تعیین میزان دخالت نویسنده در هر متن یا بی‌طرفی وی باشد» (اسکویی و جعفریان، ۱۴۰۰: ۱۷).

رمزگان، در سیر تاریخیِ پدیدار شدنش، تحت تأثیر عوامل متعددی قرار می‌گیرد؛ از جمله زبان، فرهنگ، سنت و تجربه‌های گذشته که این عوامل باعث می‌شوند رمزگان تغییر کند و رمزگان‌های جدیدی پدیدار شود که بر اساس قراردادهای جدید اجتماعی و فرهنگی است. «یک رمز، مجموعه‌ای از فرایندهاست که کاربران رسانه از آن بهره می‌گیرند و مفاهیم به این نظام‌های دلالتی وابسته‌اند» (چندلر، ۱۳۸۷: ۲۲۲).

«شاخص، صورتی از ارجاع است که به بافت گوینده وابسته و اصطلاحی است که از کلمهٔ یونانی به معنای نشانه‌گذاری گرفته شده است و با استفاده از ابزارهای زبان‌شناختی برای تعیین محل و مکان‌یابی هویت در بافت مکان اجتماعی، مکانی- زمانی و گفتمانی استفاده می‌شود» (شیبانی اقدم، ۱۳۹۴: ۸۱ و ۸۲). «میزان و نوع شاخص‌های به کاررفته

در متن، نشان‌دهندهٔ ذهنیت راوی یا نویسنده نسبت به افراد، گروه‌های اجتماعی و وقایع است. نویسنده با روش‌های گوناگونی که در نامیدن مکان‌ها، زمان‌ها و اشیا به کار می‌گیرد و از طریق توصیفات خاص و آوردن صفت‌ها و نام‌های گوناگون برای مردم، مکان‌ها و اشیا به آن‌ها تشخص و هویتی خاص می‌بخشد» (درپر، ۱۳۹۶: ۷۹).

«مطالعات سطح بلاغی زبان، سهم زیادی در سبک‌شناسی ادبی دارند. در ادبیات شعری، ادبیت متن و عبور از زبان به ادبیات از رهگذر کاربرد شگردهای بلاغی به‌ویژه زبان مجازی صورت می‌گیرد. لایهٔ بلاغی سبک، زمینهٔ اصلی تنوع بیان و تبلور فردیت و شخصی‌سازی زبان است. میزان اصالت متن و تازگی یا تقلیدی بودن سبک را با بررسی استعاره‌های مفهومی و طرح‌واره‌های تصویری در همین لایه باید سنجید» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۰۳).

«با وجود برداشت‌های متفاوت از ایدئولوژی، از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، مفهوم ایدئولوژی برای درک علمی گفتمان، مفهومی کلیدی است؛ زیرا ایدئولوژی، متضمّن بازنمود جهان از دید منافعی خاص و ابزار ایجاد و حفظ روابط نابرابر قدرت در جامعه است. این کار به کمک زبان صورت می‌گیرد» (غلامحسینی و قانونی، ۱۴۰۴: ۷).

«قدرت، مفهومی سیّال و ابهام‌آفرین دارد و در هر زمان و مکان با توجّه به شرایط متفاوت تاریخی و جغرافیایی و فرهنگی هر جامعه، در حال بازسازی و بازیابی است و محیط و اجتماع تحت تسلّطش را با خویش تطبیق می‌دهد و همراه می‌سازد» (پورعلی و شیری، ۱۴۰۲: ۴۵) «و گفتمان قدرت آثار ادبی را از زوایای مختلفی بررسی می‌کند، از جمله تأثیر جنسیت، اقتصاد، سیاست، قدرت و...؛ بنابراین می‌توان گفت: تحلیل گفتمان انتقادی بر این امر تأکید دارد که گفتمان، ابزاری در خدمت قدرت است که هدف تحلیل گفتمان انتقادی، آشکار ساختن و برملا کردن این نحوهٔ کارکرد است» (همان: ۴۷).

۱-۶-۳. منشآت

منشآت یا رسائل در ادبیات به معنای مجموعه‌ای از نامه‌ها، مکاتبات و رسالاتی است که به‌وسیلهٔ نویسندگان، ادیبان و بزرگان از صدر اسلام تا روزگار امروز نوشته شده‌اند و معمولاً شامل نامه‌های رسمی و غیررسمی، خطبه‌ها، وصیت‌نامه‌ها و سایر انواع مکاتبات هستند که می‌توانند اطلاعات تاریخی، فرهنگی و اجتماعی ارزشمندی را ارائه دهند. منشآت در ادبیات فارسی به سه دستهٔ سلطانیات، دیوانیات و اخوانیات تقسیم‌بندی می‌شوند.

«نامه‌های ادیبان و شاعران به‌عنوان اسنادی تاریخی و ادبی در تاریخ ادبیات فارسی شناخته شده، جایگاهی والا دارند. به‌طور کلی، در قلمرو نثر فارسی، منشآت‌نویسی یا نامه‌نگاری که با عناوین دیگری چون مکاتیب، مکتوبات و رسائل نیز بیان می‌شود، به عنوان یکی از شاخه‌های انواع ادبی شناخته می‌شود. منشآت در اصطلاح ادبی، مجموعه‌ای از نامه‌های دیوانی یا دوستانه است که منشی دیوانی یا نویسندهٔ غیردیوانی نوشته باشد» (حیدری‌نیا، لاری پورهرات و پاک‌سرشت، ۱۳۹۶: ۱).

به گفتهٔ شمیسا، *قائم‌مقام فراهانی* احیاکنندهٔ نثر فارسی در دورهٔ قاجار است و باید او را یکی از نقاط عطف در تاریخ نثر فارسی دانست که با ساده‌نویسی راهی به‌سوی گسترش نثر جدید در عصر مشروطه گشود.

در منشآت عصر قاجار، سه شیوهٔ ساده، بینابین و مصنوع مشاهده می‌شود که مختصّات زیر از جمله ویژگی‌های آن است:

- خالی بودن از لغات ترکی و مغولی و ورود لغات روسی و انگلیسی در زبان فارسی،
- توجه به زبان عامیانه،
- استفاده از سجع، ترصیع، موازنه و جناس،
- استفاده از آیات و احادیث،
- استفاده از اشعار و ضرب‌المثل‌ها.

در کل، سبک سعدی در نگارش گلستان، بار دیگر در عصر قاجار زنده شد و هیچ‌کس نتوانست در تقلید از سبک سعدی به پای قائم‌مقام برسد (ر. ک: شمیسا: ۱۳۹۲).

۱-۶-۴. قائم‌مقام فراهانی

«میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام ثانی، پسر میرزاعیسی فراهانی، مشهور به میرزابزرگ قائم‌مقام اول، در سال ۱۱۹۳هـ‌ق در هزاوهٔ فراهان اراک متولد گردید. خاندان وی از اهل علم و ادب بود و سال‌ها به نیکی مشغول خدمتگزاری به سلاطین سلسله‌های حاکم در ایران بودند» (افشاری، ۱۳۷۲: ۹۰). «بعد از قتل گریبایدوف، فتحعلی‌شاه و عباس‌میرزا، نامه‌هایی استادانه به قلم قائم‌مقام برای امپراتور روسیه نوشتند. تزار نیکلای اول[۴] در رابطه با این حادثه کوتاه آمد و به نظر می‌رسد سیاق نوشتن نامه در موضع‌گیری ملایم دولت روسیه بی‌تأثیر نبوده است» (ر.ک: همان: ۹۷).

۲. بحث

۲-۱. هدف نامه

این نامه یک متن دیپلماتیک رسمی است که از سوی پادشاه ایران خطاب به امپراطور روسیه نوشته شده و هدف آن پاسخ به حادثهٔ کشته شدن گریبایدوف، سفیر روسیه در ایران است. لحنِ نامه آمیخته با ادب، احترام و تلطیف حادثه است. در ابتدا با ستایش خداوند و تمجید از مقام امپراطور آغاز شده، سپس با لحنی تأثرآمیز به حادثه اشاره می‌شود. پادشاه قاجار ضمن ابراز تأسف، تأکید می‌کند که حادثه خارج از ارادهٔ دولت ایران بوده و برای جبران آن، شاهزاده‌ای از خاندان سلطنتی بهعنوان نمایندهٔ ویژه به دربار روسیه اعزام شده است. نامه با شعری دربارهٔ صلح و فراموشی گذشته پایان می‌یابد. متن، سرشار از الفاظ تشریفاتی، تعارفات رسمی و احترام متقابل میان دو دولت است.

گریبایدوف در سال ۱۸۲۹میلادی (۱۲۴۴ قمری) در پی شورش مردم تهران علیه او، به‌دلیل مداخله در امور داخلی ایران و پناه دادن به برخی زنان گرجی در سفارت روسیه،

کشته شد. این رویداد می‌توانست منجر به تنش شدید بین ایران و روسیه شود. برای جلوگیری از بحران، دولت ایران این نامه را به همراه خسرومیرزا[۵] (نوهٔ فتحعلی شاه) به دربار تزار روسیه فرستاد تا به‌طور رسمی عذرخواهی کند و از بروز جنگی دیگر میان دو کشور جلوگیری شود.

۲-۲. لایهٔ واژگانی

«لایهٔ واژگانی، یکی از لایه‌های بنیادین در شکل‌گیری یک اثر ادبی به شمار می‌آید؛ زیرا در شاکلهٔ سبک فردی نقش بسزایی ایفا می‌کند. در این سطح، بررسی کوچک‌ترین واحدهای معنادار زبان، ساختمان واژه و شیوهٔ ساخت واژه‌ها، معنای آن‌ها، ائتلاف معنایی واژه‌ها با هم، دال‌ها و نشانه‌ها و مانند آن انجام می‌شود. بررسی این سطح از سبک به کمک دانش تکواژشناسی(علم صرف) امکان‌پذیر است. در مطالعهٔ لایهٔ واژگانی مؤلفه‌هایی از قبیل واژگان حسی و انتزاعی، عموم و خصوص، رمزگان، شاخص و ... بررسی می‌شوند» (جعفریان و اسکویی، ۱۳۹۹: ۱۱۹).

۲-۲-۱. رمزگان

«رمزگان از اصطلاحات کلیدی نشانه‌شناسی است. هر رمزگان نظامی از دانش است که امکان تولید، دریافت و تفسیر متون را فراهم می‌کند و بیشتر، بافت‌بنیاد و فرهنگ‌بنیاد است. زبان بزرگ‌ترین و پیچیده‌ترین رمزگان است؛ زیرا همهٔ رمزگان‌های دیگر از جمله رمزگان‌های آداب، پوشاک، غذا، رفتار، اطوار و اشارات، نظام‌های حرکتی و غیره به واسطهٔ زبان قابل توصیف است» (سجودی، ۱۳۸۷: ۱۵۵).

در نامهٔ قائم‌مقام کاربرد برخی از رمزگان‌ها به شکل زیر است:

- برخی از رمزگان‌های حکومتی و سیاسی

«پادشاهانه»، «ممالک»، «تخت رفیع»، «ایلچی مختار»، «دولت»، «سفارت»، «اعزاز»، «اکرام»، «تجدید عهد»، «رأی صایب»، «تقدیر»، «قضا»، «نواب».

- برخی از رمزگان‌های دینی

«سپاس و ستایش خداوندی»، «رسل»، «حضرت کردگار»، «عالم انس»، «جناب اقدس»

- برخی از رمزگان‌های آداب زندگانی

«خاطر آرزومند»، «کامران»، «مهربانی»، «دلسوزی»، «دوستی»، «خجلت»، «شرمساری»، «تسلی»، «توفیق»، «سلام»، «عنایت».

جدول شمارهٔ ۱. بسامد رمزگان‌ها در نامه

نوع رمزگان	تعداد	درصد
حکومتی- سیاسی	۲۸	٪۵۲
دینی	۹	٪۱۷
آداب زندگی	۱۰	٪۱۹
عاطفی/ اجتماعی	۷	٪۱۲

بسامد بالای رمزگان سیاسی که بیشترین درصد را به خود اختصاص داده، مربوط به موضوع اصلی نامه است که عذرخواهی دیپلماتیک دولت ایران از امپراطوری روسیه بعد از قتل گریبایدوف را در بر دارد؛ پس، بنا به بافت سیاسی نامه، رمزگان سیاسی- حکومتی در آن بسامد بالایی دارد. بسامد آداب زندگی و دین که رتبهٔ دوم و سوم را به خود اختصاص داده‌اند، بیانگر تأکیداتی است که پادشاه ایران مبنی بر حفظ صلح و تدوام دوستی و جلوگیری از دشمنی و جنگ مجدد دارد و رمزگان دین هم برای بیان قطعیت کلام و اقناع مخاطب در پذیرش عذرخواهی است؛ پس رمزگان آداب زندگی به توصیف رفتارها و بیان ارزش‌های مورد قبول طرفین می‌پردازد و رمزگان دین علاوه بر ترسیم سیمای جامعهٔ اسلامی و مذهبی شاه، گویای اهمیت قداست مقام سلطنت دو پادشاه است.

۲-۲-۲. شاخص‌ها

«شاخص، عنصری زبانی به شمار می‌آید که مقیّد به بافت موقعیتی بوده و به مکان، زمان یا شخصی اشاره دارد که ازطریق بافت موقعیتی قابل درک است و شاخص

اجتماعی، عنوان و لقبی است که به اقتضای موقعیت اجتماعی افراد انتخاب می‌شود» (صفوی، ۱۳۸۴: ۱۶۷).

شاخص‌های به‌کاررفته در نامه عبارت‌اند از:

۲-۲-۲-۱. شاخص‌های زمانی

«در خوش‌ترین اوقات» و «چندان موجب مزید شادمانی... که زمانه حسد برد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۹۳: ۱۵۱).

این شاخص‌های زمانی، توصیفی و غیرمستقیم بوده و نشان‌دهندهٔ موقعیت زمانی دیپلماتیک حساس و فرصت‌طلبانه‌ای است که ایران برای دلجویی از دربار تزار به کار برده است.

۲-۲-۲-۲. شاخص‌های مکانی

«ممالک پناه»، «ممالک روس و مضافات» و«بحر و بر»، «تخت عالی رفیعش» (همان: ۱۵۰).

شاخص‌های مکانی با شکوه سلطنتی توصیف می‌شوند که جنبهٔ سیاسی- تشریفاتی دارند و احترامی است که فرستنده نسبت به گیرندهٔ نامه ابراز می‌دارد. ازآن‌جاکه ایران در دو جنگ خود با روسیهٔ تزاری دچار شکست شد، در برخورد دیپلماتیک بعد از جنگ و مخصوصاً پس از قتل گریبایدوف، دربار ایران در برابر دولت روسیه موقعیت ضعیفی دارد و به‌ناچار باید از کلمات مشروعیت‌بخش نسبت به امپراطور روسیه استفاده کند.

۲-۲-۲-۳. شاخص‌های شخصی

«پادشاه عالم پناه»، «حضرت امپراطور اعظم»، «پادشاه والاجاه مظفر سپاه»، «برادر معظم مکرم نیک‌خوی نیک‌خواه»، «ایلچی مختار آن دولت»، «امیرزاده خسرومیرزا» و «محمدخان مقرب‌الخاقان» (همان: ۱۵۰ و ۱۵۱).

از شاخص‌های شخصی برای بیان تعابیر فخیم و مبالغه‌آمیز برای مخاطب، یعنی امپراطور روسیه و فرستادگان پادشاه ایران، استفاده شده است که نشانهٔ ادب سلطنتی،

زبان دیپلماتیک و احترام متقابل بین طرفین نامه است. همان‌طور که اشاره کردیم، از آن روی که ایران در موضعی شکننده قرار دارد، استفاده از شاخص‌های مبالغه‌آمیز برای اقناع و خوشآمد مخاطب، از ملزومات نگارش نامه قرار داده شده است.

جدول شمارهٔ ۲. بسامد شاخص‌ها در نامه

نوع شاخص	تعداد	درصد
زمانی	۵	۲۰,۸۴
مکانی	۷	۲۹,۱۶
شخصی	۱۲	۵۰

۲-۲-۳. بار عاطفی واژگان

این نامه از این جهت که در پی قتل وزیرمختار روسیه و تلاش ایران برای عذرخواهی و حفظ صلح نوشته شده، بار معنایی مثبت و منفی را در خود به شکل زیر منعکس کرده است:

۲-۲-۳-۱. واژگان مثبت

«ظهور محبت‌ها»، «خاطر آرزومند»، «خرم و خرسند»، «شادمانی و کامرانی»، «رأی صایب»، «سلوک»، «اعزاز و اکرام»، «صفای وجدان» و «حسن مدارک».

۲-۲-۳-۲. واژگان منفی

«حادثه»، «ملول»، «منقبض»، «غائله»، «خجلت»، «اندیشه و حیرت»، «تلخی» و «شوائب دوران».

بار عاطفی در متن دوجانبه است: ابتدا مثبت برای روابط حسنه بین طرفین و حفظ صلح، سپس منفی برای بیان تأسف و دوباره مثبت برای بازسازی رابطه در پی ورود سفیر جدید کشور روسیه به ایران.

جدول شمارهٔ ۳. بسامد بارعاطفی واژگان در نامه

نوع واژگان	تعداد	درصد
واژگان مثبت	۲۳	٪۴۱
واژگان منفی	۳۳	٪۵۹

در نتیجه بار منفی واژگان بیشتر است؛ چون نامه در پاسخ به یک بحران سیاسی (قتل گریبایدوف؛ وزیرمختار روسیه) نوشته شده و پُر از تأسف، توجیه، طلب بخشش و حفظ دوستی دو دولت است.

۲-۳. لایهٔ کاربردشناسی

«کاربردشناسی مربوط به جنبه‌هایی از معنا در زبان است و به مشخص کردن منظور گوینده مربوط می‌شود» (یول، ۱۳۷۴: ۱۳۶). «در لایهٔ کاربردشناسی به بررسی چگونگی ارتباط نویسنده با مخاطب در لایه‌های زیرین متن می‌پردازیم و کنش‌های گفتاری، بیان مستقیم و غیرمستقیم و اصول ادب از جمله مقوله‌هایی است که به این منظور مورد بررسی قرار می‌دهیم» (درپر، ۱۳۹۰: ۹۶).

۲-۳-۱. کنش‌های گفتاری

«در دیدگاه آستین، تمامی گفته‌ها کنش کلامی هستند. وقتی گفته‌ای بیان می‌شود، سه کنش هم‌زمان شکل می‌گیرد: کنش بیانی، منظوری و تأثیری. او بر اساس کنش منظوری، کنش‌های گفتاری را به پنج دستهٔ حکمی، تحکمی، تعهدی، رفتاری و توضیحی تقسیم کرده است. راسل در تقسیم‌بندی دیگری، کنش‌های گفتاری را به کنش تصریحی، ترغیبی، عاطفی، تعهدی و اعلامی تقسیم‌بندی کرده است» (درپر، ۱۳۹۰: ۹۷-۱۰۲).

کنش تصریحی یا اظهاری، برای بیان عقاید و ارزش‌های گویندگان و بازتاب نگرش آن‌ها نسبت به امور گوناگون است؛ کنش ترغیبی، با هدف ترغیب مخاطب به انجام کاری از جمله طلب بخشش، اقناع، آموزش، انجام امری صورت می‌گیرد؛ کنش عاطفی، برای بازتاب احساسات افراد نسبت به امور گوناگون، از جمله تعریف، شکایت، توبیخ، تشویق و ... انجام می‌شود؛ کنش‌های تعهدی، برای بیان تعهدی است که گوینده نسبت به مخاطب ابراز می‌دارد و این کنش نشانگر مسئولیت‌پذیری فرستندهٔ متن است؛ کنش‌های اعلامی، نیز برای بیان رویداد و نشانه‌گذاری هدفمند آن و بیان شرایط جدید

به مخاطب است و کنش‌های التزامی، برای بیان اموری است که نویسنده انجام آن را واجب و قطعی می‌داند.

در نامهٔ فتحعلی‌شاه به امپراطوری روسیه، بسامد و کاربرد کنش‌های کلامی به شرح زیر است:

جدول شمارهٔ ۴. بسامد کنش‌های گفتاری در نامه

نوع کنش گفتاری	تعداد	نمونه در متن
اظهاری	۱۶	نامه وصول گشت، حادثه روی داد (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۹۳: ۱۵۱و۱۵۲).
التزامی	۸	لازم می‌شمردیم، نمی‌توان شست (همان: ۱۵۱)
امری	۲	بیا که نوبت صلح است (همان: ۱۵۲)
عاطفی	۳	خاطر آرزومند را خرم ساخت (همان: ۱۵۰)
تعهدی	۲	هیچ راه تسلی و تسکین نمی‌جوییم جز... (همان: ۱۵۱)

در این نامه، انواع مختلفی از کنش‌های گفتاری استفاده شده است که هر کدام هدفی مشخص در بستر دیپلماتیک و احساسی دارند:

اظهاری: «نامه وصول گشت و مژدهٔ سلامتی وجود آن دوست یگانه ...» (همان: ۱۵۰).

هدف از کاربرد این کنش، اطلاع‌رسانی از دریافت نامه و ابراز خرسندی از سلامت امپراطور روسیه است.

التزامی: «حفظ و حراست او را لازم می‌شمردیم ...» (همان).

این کنش نشان‌دهندهٔ پای‌بندی دولت ایران به آداب دیپلماتیک و تعهد ضمنی به امنیت سفیر دُوَل خارجی در ایران است.

عاطفی: «ستاره چشم بد زد ...» و «ملول می‌سازد ...» (همان).

کنش عاطفی در این نامه، برای بیان احساسات انسانی، اندوه، شوک و تأثر از حادثه برای تلطیف فضا و تأثیر بر حالات امپراطور و دربار روسیه برای همدردی و پاسداشت صلح بین دو طرف است.

تعهدی: «هیچ راه تسلی نمی‌جوییم جز ...» (همان).

این کنش برای بیان اعتراف ضمنی به مسئولیت اخلاقی دولت ایران و تلاش برای جبران آن است.

امری (غیرمستقیم و مؤدبانه): «بیا که نوبت صلح است و دوستی و عنایت ...» (همان: ۱۵۲).

نویسنده با این کنش امری، دعوت محترمانه به صلح، دوستی و چشم‌پوشی از ماجرای پیش‌آمده می‌کند که حسن‌ختام نامه است.

پس کنش‌های کلامی در این نامه برای بیان رویداد قتل وزیرمختار، تأسف از آن حادثه، تلاش برای جبران و تقاضای بخشش و حفظ اتحاد دو دولت به کار رفته‌اند که هر یک از آن‌ها بیانگر زبان دیپلماتیک نامه است.

۲-۳-۲. اصول ادب کلامی

«مقولهٔ ادب، ابزار تحلیلی دیگری است که در لایهٔ کاربردشناسی به آن می‌پردازیم. نظریهٔ ادب به تحلیل روشی می‌پردازد که افراد در اداره کردن مکالمه یا انواع دیگر تعاملات به کار می‌گیرند تا وجههٔ آنها حفظ شود. به عبارت دیگر، در یک ارتباط کلامی، گوینده تلاش می‌کند تا برای خودش وجهه درست کند. بیان غیرمستقیم یک معیار رعایت ادب است که در آن خطاب‌ها محترمانه و ضمایر به صورت جمع استفاده می‌شود. کنش‌های رقابتی یا ترغیبی، غیرمحترمانه و در مقابل، کنش‌های تعهدی، محترمانه تلقی می‌شود و درواقع، گوینده در پی آن است تا به کمک این کنش، فرصتی برای حسن رابطه و خوش‌رفتاری ایجاد کند» (درپر، ۱۳۹۰: ۱۰۶-۱۰۸).

«تعریفی که جامعه‌شناسان زبان از وجهه ارائه داده‌اند، نشان می‌دهد که وجهه خودانگارهٔ عام یک شخص است و به آن جنبهٔ عاطفی و اجتماعی فرد دلالت دارد که هر شخصی از آن برخوردار است و انتظار دارد دیگران آن را به رسمیت بشناسند» (یول، ۱۳۸۷: ۸۲). وجهه به دو دستهٔ ایجابی و سلبی تقسیم می‌شود: «**وجههٔ ایجابی** (خودمانی) یک فرد عبارت از نیاز اوست مبنی بر این‌که دیگران وی را بپذیرند و به‌عنوان جزئی از خویشتن بدانند؛ ولی **وجههٔ سلبی** (رسمی) یک فرد، حکایت از نیازی است که فرد به استقلال و لحاظ کردن جایگاه اجتماعی‌اش دارد» (همان: ۸۴). این بدین معناست که «کنش‌های حافظ وجهه که جهت‌گیری آن وجههٔ سلبی (رسمی) اشخاص است، بر این امر گرایش دارد که حرمت اشخاص را نشان دهد و در اصطلاح از آن با عنوان ادب سلبی یاد می‌شود؛ ولی در مقابل آن، کنش‌های حافظ وجهه‌ای که سمت‌گیری آن وجههٔ ایجابی (خودمانی) فرد است، گرایش به آن دارد که همبستگی افراد را نشان دهد» (همان: ۸۵).

کاربرد اصول ادب در نامهٔ موردنظر به شرح زیر است:

۲-۳-۲-۱. ادب ایجابی

- استفادهٔ مکرر از القاب تعظیمی برای پادشاه مقابل: «پادشاه والاجاه مظفرسپاه ممالک‌پناه، برادر معظّم مکرّم نیک‌خوی، نیک‌خواه برگزیدهٔ حضرت اله، واسطهٔ عقد مودّت و مصافات امپراطور تمامی ممالک روس و مضافات ...» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۹۳: ۱۵۰).

- توصیف مهر و صفا و تأکید بر علاقه‌مندی به تجدید عهد: «... مژدهٔ سلامتی آن دوست یگانه و ظهور محبت‌ها و مودّت‌های برادرانه، خاطر آرزومند را خرّم و خرسند ساخت» (همان).

- ارسال نمایندگان ویژه به دربار تزار (فرزند گرامی خود امیرزاده خسرومیرزا؛ عالیجاه مقرب‌الخاقان امیرمختار عساکر نظام ما، محمدخان) برای معذرت‌خواهی: «... برای انجام این کار (یعنی عذرخواهی رسمی و دیپلماتیک از دربار و امپراطور روسیه)

و شستن این غبار هیچ تدبیر خوش‌تر از این نیامد که فرزند گرامی خود امیرزاده خسرومیرزا را با عالیجاه مقرب‌الخاقان امیر مختار عساکر نظام ما، محمدخان که از معتمدان دربار این دولت است، به حضرت آن پادشاه معظم و برادر مکرم مفخم روانه سازیم ...» (همان: ۱۵۱).

۲-۲-۳-۲. ادب سلبی

- پنهان کردن عاملان اصلی حادثه؛ اشاره مبهم به چند نفر اوباش بازاری: «بلی هرچند مبدأ و منشأ این حادثه جز مشاجرهٔ چند نفر کسان ایلچی با چند نفر اوباش بازاری نبود و نوعی اتفاق افتاد که مجال هیچ چاره و تدبیر نشد» (همان).

- انکار سوء نیت و تأکید بر ناگهانی بودن حادثه: «حادثه[ای] چنانکه تذکر آن، خاطر مهر مظاهر ما را به‌غایت منقبض و ملول می‌سازد، ناگاه و بی‌خبر روی خواهد داد» (همان).

- تأکید بر این‌که در این حادثه، از دربار ایران هیچ فردی نقش نداشته است: «[امپراطور روسیه] البته دریافت کرده‌اند که حدوث این‌گونه امور از مردم هوشمند دانا دور است. چه جای اینکه العیاذبالله امثال این شبهه در حق ارکان دولت‌های قویم و اعیان مملکت‌های عظیم برود ...» (همان). در این گزاره، کاربرد ادب سلبی برای حفظ وجهه و شخصیت دربار فتحعلی‌شاه و رفع اتهام از رجال صاحب‌مقام ایران است.

پس کاربرد ادب ایجابی و سلبی برای همدلی و حفظ اتحاد و حفظ وجههٔ رسمی و دیپلماتیک دولت ایران و رفع اتهام از دربار از دست داشتن در این قتل است.

۲-۲-۴. لایهٔ نحوی

«گذشته از واژگان هر متن، روابطی که بر نحو آن حاکم است، عقاید، باورها و ایدئولوژی صاحب اثر را بازتاب می‌دهد. منظور از بررسی نحوی، بررسی قواعد حاکم بر شیوهٔ ترکیب واژگان و شکل گرفتن جمله‌ها در هر زبان است. در برخی از دیدگاه‌ها نحو از بررسی کیفیت چینش واژگان و رابطهٔ آنها با دیگر عناصر جمله فراتر می‌رود و

علاوه‌بر بررسی طول جمله‌ها در سطحی بالاتر، به بررسی رابطهٔ جمله‌ها با هم نیز می‌پردازد» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۶۹).

۲-۲-۴-۱. نوع جملات

در این نامه، ۶۸ جمله وجود دارد که به ارائهٔ آمار و توضیحات آن‌ها خواهیم پرداخت.

جدول شمارهٔ ۵. بسامد انواع جملات در نامه

نوع جمله	تعداد
جملات ساده	۱۰
جملات مرکب	۲۲
جملات معلوم	۵۵
جملات مجهول	۱۳
جملات اسنادی	۲۰

در آثار ادبی، اعم از نظم و نثر کلاسیک و معاصر فارسی، غالباً از جملات ساده برای بیان مسائل اجتماعی و سیاسی استفاده می‌شد. جملات ساده برای انتقال پیامی روشن و صریح کاربرد داشت که در بیان مسائل پیچیده اجتماعی و سیاسی ضروری بود. نویسندگان با استفاده از جملات ساده، می‌توانند ایده‌ها و نظرات خود را به‌صورت مختصر و بدون ابهام بیان کنند. در روزگاری که نرخ باسوادی کمتر بود و مطالعه فرآیندی پرزحمت، نویسندگان به‌دنبال این بودند که پیام خود را در قالب کمترین کلمات ممکن بیان کنند. جملات ساده کارآمدتر و قابل درک‌تر بودند و آن‌ها را به انتخابی ارجح برای انتقال ایده‌های پیچیده تبدیل می‌کرد؛ اما از طرفی دیگر، جملات مرکب برای ایجاد حس نمایش، تأکید و... به کار می‌رفت. با ترکیب چند بند یا عبارات، نویسندگان می‌توانند حس تنش، تعجب یا کنایه ایجاد کنند که در برانگیختن توجه خواننده و درگیر کردن او با موضوع مؤثر بود؛ به همین دلیل، نویسندگان برای نشان دادن توانایی و سبک ویژهٔ خود، از جملات مرکب نیز استفاده می‌کردند. به‌طور خلاصه، استفاده از جملات ساده در آثار ادبی گذشته تحت تأثیر عواملی چون وضوح و دقت، تأثیر بلاغی، زبان، بافت تاریخی و... بوده است و جملات مرکب برای ایجاد

پیچیدگی و ظرافت در بیان استفاده می‌شده است. از سوی دیگر، استفادهٔ بیشتر از جملات معلوم و پرهیز از ابهام‌گویی، بر روان بودن متن می‌افزاید و نویسنده در تلاش است به‌جای به کار بردن جملات مجهول و ابهام‌گونه، از جملات ساده و معلوم بهرهٔ بیشتری ببرد. کاربرد جملات مجهول، نشان از خنثی بودن در برابر مخاطب فرادست نویسنده دارد.

جدول شمارهٔ ۶. کاربرد انواع جملات در نامه

علّت کاربرد	نمونه در متن	نوع جمله
مقدمهٔ دینی متن	«درود نامعدود نیز بر روان رسولان راست‌کار» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۹۳: ۱۵۰).	**ساده**
بخش تاریخی و توجیهی	«و چون مدتی بود که مقتضیات قدر و قضا... راه آمد و شد رسل و رسایل... مسدود» (همان).	**مرکب**
گزارش واقعیت	«نامهٔ مهر علامه... وصول گشت» (همان).	**معلوم**
پنهان‌کاری دربارهٔ عامل حادثه	«تقدیر بر خلاف اندیشه و تدبیر است» (همان: ۱۵۱).	**مجهول**
جملات نتیجه‌گیرانه و تفسیری	«حادثه... ناگاه و بی‌خبر روی خواهد داد» (همان).	**اسنادی**

۲-۲-۴-۲. نوع افعال؛ اسنادی و غیراسنادی

افعال اسنادی مانند «بودن»، «شدن» و «گشتن»، برای نسبت دادن یک صفت یا حالت به فاعل استفاده می‌شوند. افعال غیراسنادی کنشی هستند؛ مثل «ساخت»، «نوشت»، «فرستاد» و.... بسامد افعال در این نامه به شرح زیر است:

جدول شمارهٔ ۷. بسامد افعال اسنادی و غیر اسنادی در نامه

نوع فعل	تعداد	درصد
اسنادی	۱۷	**٪۶۵**
غیر اسنادی	۹	**٪۳۵**

یکی از دلایلی که بیانگر قاطعیت متن است، بسامد بالای افعال اسنادی است. نویسنده با افعال اسنادی به شکل روشن، واضح و مستقیم سخن گفته و در کاربرد افعال غیراسنادی، به زبان بلاغی و غیرمستقیم روی آورده است؛ چند نمونه از مثال‌های افعال اسنادی در نامه:

جدول شمارهٔ ۸. کاربرد افعال اسنادی در نامه

فعل اسنادی	نمونه در متن
گردید	«حصول اتحاد تازه ... موجب مزید شادمانی گردید» (همان: ۱۵۱).
گشت	«نامهٔ مهر علّامه دوستانهٔ پادشاهانه ... وصول گشت» (همان: ۱۵۰).
بود	«آن تجدید عهد که مابین دو دولت جاویدمهد شده بود» (همان: ۱۵۱).
است	«اقضای تقدیر بر خلاف اندیشه و تدبیر است» (همان).

افعال غیراسنادی

ساخت: «مژده سلامتی وجود آن دوست یگانه... خاطر آرزومند را خرم و خرسند ساخت» (همان: ۱۵۰).

روانه سازیم: «امیرزاده خسرو میرزا... به دربار آن پادشاه معظم... روانه سازیم» (همان: ۱۵۱).

دریافت کرده‌اند: «نمی‌جوییم جز اینکه حسن مدرک آن پادشاه... دریافت کرده‌اند» (همان).

می‌سازد: «ما را به‌غایت منقبض و ملول می‌سازد» (همان).

بنابراین، کاربرد افعال اسنادی برای وضوح کلام و افعال غیراسنادی، برای هنری شدن نامه است که از مختصات نثر در منشآت‌نویسی و نامه‌های دیپلماتیک سیاسی بین صاحبان قدرت است.

۲-۲-۴-۳. وجهیت

«ازطریق بررسی وجهیت، میزان پای‌بندی متن به عقاید [و افکار] و ایدئولوژی‌ها را می‌توان سنجید. ذهنیت، تعهدات و دیدگاه‌های مؤلف در عناصر وجه‌ساز پوشیده و پنهان عمل می‌کند. وقتی وجهیت در کلام منعکس می‌شود، مخاطب احساس می‌کند که صدایی او را مورد خطاب قرار داده که در خود احساسات، نیازها، نگرانی‌ها و باورهای انسانی را حمل می کند؛ بنابرین وجهیت، تعامل میان گوینده و مخاطب را افزایش می‌دهد و زمینهٔ نوعی اعتماد و هم‌دلی یا تعارض را در گفت‌وگو فراهم می‌کند» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۹۴).

بر اساس میزان کاربرد وجهیت در جملات هر متنی، می‌توان میزان اعمال قدرت میان گوینده، مخاطب و قاطعیت آن را سنجید. بسامد بالای ساخت‌های اخباری در تمامی متن نامه، نشان از قاطعیت متن دارد. این امر پای‌بندی نویسنده به گزاره‌ها و حقیقت آن را نشان می‌دهد. نویسنده با ساخت وجه اخباری، نگرانی‌ها، احساسات، اندیشه‌ها، اخبار، پند و نصیحت را بیان می‌کند. وجه التزامی نیز، می‌تواند برای احترام به مخاطب و مؤدبانه سخن گفتن مورد استفاده قرار گیرد. وجه امری در این نامه، با توجه به موقعیت شکنندهٔ دربار ایران، بسامد پایینی دارد و بیشتر درخواست محترمانهٔ شاه برای چشم‌پوشی از فاجعهٔ قتل وزیرمختار از جانب امپراطور روسیه است.

در متن نامه، بسامد و نمونه‌های وجه‌نمایی به شرح زیر است:

جدول شمارهٔ ۹. بسامد انواع وجه در نامه

نوع وجه	تعداد	درصد
اخباری	۱۸	٪۶۰
التزامی	۸	٪۲۷

امری	۲	٪۷
عاطفی/ تعهدی	۲	٪۶

نمونه‌هایی از انواع وجه در نامه:

اخباری

- «نامهٔ مهر علامه دوستانه ...وصول گشت» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۹۳: ۱۵۰).
- حادثه ناگاه روی خواهد داد (همان: ۱۵۱).
- پادشاه والاجاه دریافت کرده‌اند که حدوث اینگونه امور... (همان).
- مژدهٔ سلامتی وجود آن دوست یگانه خاطر آرزومند را خرم و خرسند ساخت (همان: ۱۵۰).
- زمانه حسد برد و ستاره چشم بد زد (همان: ۱۵۱).

التزامی

- حفظ و حراست او را آنقدر محترم می‌شمردیم... (همان).
- که غبار آن را جز به آب معذرت‌خواهی نمی‌توان شست (همان).

امری

- بیا که نوبت صلح است و دوستی و عنایت (همان: ۱۵۲).
- نگوییم از آنچه رفت حکایت (همان).

ازآن‌جاکه موضع ایران عصر فتحعلی‌شاه در برابر روسیهٔ تزاری ضعیف و شکننده شده بود، اقتدار کلام نیز با توجه به جایگاه امپراطوری، موقعیتی ضعیف‌تر دارد و شاه ایران گرچه از نظر قدرت سیاسی با امپراطور روسیه هم‌رده است، اما شکست‌های نظامی و وقوع قتل وزیرمختار روسیه در تهران بعد از قرارداد ترکمانچای، او را در جایگاهی پایین‌تر قرار می‌دهد؛ به همین دلیل، وجهیت نیز به‌تبع قدرت بین طرفین با صدایی آرام و صلح‌طلبانه، افکار و عقاید را در جملات منعکس کرده است.

۲-۲-۵. ویژگی بلاغی

«بلاغت به این مسئله توجه می‌کند که امور چگونه بازنمایی می‌شود. اگر ایدئولوژی را محتوا بدانیم، صناعات بلاغی، غالباً تابعی از محتوای متن است و عمیقاً در شکل دادن به واقعیات دخالت دارد. نویسندهٔ ایدئولوژیست به منظور تقویت معانی مورد نظر خود، توجیه‌گری، استدلال و اقناع مخاطب با استفاده از صنایع بلاغی منظورهای ثانوی نظیر بزرگ‌نمایی، تحقیر، مبالغه، کنایه و امثال آن را در متن وارد می‌کند» (اسکویی و جعفریان، ۱۴۰۰: ۲۵).

برخی از صناعات بلاغی به‌کاررفته در این نامه ذکر می‌شود:

جدول شمارهٔ ۱۰. کاربرد صناعات بلاغی در نامه

توضیح آرایه	نمونه در متن	ویژگی
کنار هم آمدن واژه‌هایی با وزن و قافیهٔ مشابه	بیا که نوبت صُلح است و دوستی و عنایت به شرط آنکه نگوییم از گذشته حکایت (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۹۳: ۱۵۲).	سجع
مفاهیم انتزاعی با زبان تصویری	صیقل غبار اشتباه، صفای وجدان (همان: ۱۵۱).	استعاره
نسبت دادن کار انسانی به عنصر طبیعی	ستاره چشم بد زد (همان).	تشخیص
نمایش احترام و مناسبات قدرت	خطاب با الفاظ فاخر: «پادشاه والاجاه، امپراطور اعظم» (همان: ۱۵۰)	ادب دیپلماتیک
متناسب با لحن سلطنتی و دیپلماتیک دورهٔ قاجار	جملات بلند با وابسته‌های زیاد. چون مدتی بود که مقتضیات قدر و قضا در میان مقصود و دل‌ها حایل بود و راه آمدوشد رسل و رسایل از حوادث زمان و شوایب دوران، مسدود،... (همان).	ساختار پیچیده

بنابراین استفاده از صناعات بلاغی علاوه‌بر این که به اقناع مخاطب و تأثیر بر حالات و روحیات او کمک خواهد کرد، یکی از مؤلفه‌های لحن دیپلماتیک نامه‌نگاری و

ملاقات سیاسی با صاحبان قدرت است که از دوران طاهریان در ایران میانه تا روزگار قاجار و امروزه نیز کاربرد داشته و دارد. منشیان سلاطین در نامه به پادشاهی دیگر، همواره از شگردهای بلاغی جهت اقناع مخاطب، مبالغه، برجسته‌سازی و نشان‌داری کلام بهره می‌بردند که ژانر منشآت‌نگاری در نثر فارسی را در زمرهٔ نثر فنّی یا مصنوع قرار داد. منشآت قائم‌مقام فراهانی نیز در هر سه بخش سلطانیات، دیوانیات و اخوانیات از این شگرد بلاغی و زبانی بی‌بهره نمانده است.

۳. نتیجه‌گیری

با بررسی لایه و خرده‌لایه‌های نامهٔ مورد پژوهش با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی و بررسی بافت پنهان متن و روابط منظم و درهم‌پیوستهٔ کلام نویسنده برای بیان مقصود خود که عذرخواهی از دربار امپراطوری روسیه بعد از قتل وزیرمختار آن کشور بود، به این نتیجه می‌رسیم که بسامد بالای رمزگان سیاسی با ۵۲ درصد با محتوای آن، یعنی دلجویی دیپلماتیک دربار ایران از دربار روسیه مرتبط است که در سراسر نامه حضور فعال و پویایی دارد و رمزگان آداب زندگی و دین با بسامد ۱۹ و ۱۷ درصدی به روابط بین دو طرف، لزوم صلح و عقیدهٔ ایشان می‌پردازد. دیگر زیرلایهٔ واژگانی، شاخص‌ها هستند که بیشترین آن‌ها به شاخص‌های شخصی با ۵۰ درصد کاربرد مربوط است که نشان از منزلت و جایگاه اجتماعی مخاطب و نویسنده دارد و به‌خوبی می‌تواند بازتاب‌دهندهٔ ذهنیت نگارنده نسبت به افراد باشد و میزان احترام و جایگاه مخاطب را بازگو کند. با توجه به مخاطب این نامه که امپراطور روسیه است، شاخص‌ها بسیار محترمانه، مبالغه‌آمیز و سلطنتی است که به شخصیت او مشروعیت و اعتبار می‌بخشد و شاخص‌های زمانی و مکانی هم با ۲۰ و ۲۹ درصد بر موقعیت زمانی نامه و حوادث قتل گریبایدوف و سرزمین ایران و روسیه دلالت دارد که اطلاعات تاریخی و جغرافیایی مهمی را در اختیار ما قرار می‌دهد. دیگر زیرلایه، بار عاطفی واژگان است که واژگان منفی با کاربرد ۵۹ واژگان مثبت با ۴۱ درصد در نامه منعکس شده‌اند که بسامد بالای واژگان منفی به دلیل قتل گریبایدوف و تأسف ایران از وقوع آن حادثه و واژگان مثبت

به ستایش امپراطور روس و تلاش برای حفظ صلح و دوستی دلالت دارد. در لایهٔ کاربردشناسی که در اصل بیانگر چگونگی ارتباط نویسنده با مخاطب است به بررسی مواردی چون: کنش‌های گفتاری، اصول ادب، بیان مستقیم و غیرمستقیم پرداخته شده‌است؛ کنش‌های اظهاری با کاربرد ۵۱ درصدی و التزامی با ۲۵ درصد، بیشترین بسامد را دارند که بیانگر گزارش‌هایی از وقایع و رویداد قتل گریبایدوف، شرح اوضاع سیاسی و بی‌تقصیر بودن دربار ایران و تلاش برای دلجویی و کنش التزامی بر تعهدی که بین دو دولت است و پای‌بندی ایران به آن اشاره دارد. در اصول ادب کلامی نیز، نویسنده از ادب ایجابی برای همدلی و صمیمیت بین طرفین و از ادب سلبی برای حفظ وجهه و شأن خود استفاده کرده است. لایهٔ نحوی مقوله‌ای است که میزان پای‌بندی نویسنده به گزاره‌هایی را که می‌نویسد، بیان می‌کند. در این لایه، به مقولاتی چون بسامد جملات معلوم و مجهول، ساده و مرکب و وجهیت پرداخته شد. بسامد جملات ساده با ۱۴ درصد، جملات مرکب با ۳۲ درصد، جملات معلوم ۸۱ درصد و جملات مجهول ۱۹ درصد به مواردی چون سادگی و وضوح کلام، هنری کردن پیغام و تلاش برای اقناع مخاطب، قاطعیت نویسنده در ارائهٔ گزاره‌ها و تلاش برای حفظ صلح و دوستی و در مورد آخر، خنثی بودن در برابر قدرتی است که به دلیل شرایط خاص سیاسی رخ داده در جایگاهی بالاتر قرار دارد. بسامد وجه اخباری با ۶۰ درصد به وضوح و سادگی کلام و پرداختن به شرح حادثه و وجه التزامی با ۲۷ درصد به امید و آرزوی فرستندهٔ نامه برای تأثیر بر مخاطب و رفع این بحران سیاسی اشاره می‌کند. در نهایت، لایهٔ بلاغی نیز سخن راندن به اقتضای حال مخاطب، زیبایی کلام و برجسته‌سازی آن است که در مکاتبات دیپلماتیک از جمله خصایص نامه‌نگاری است. تدبیر و درایت قائم‌مقام فراهانی در نگارش نامه‌های سیاسی به دربار تزار روسیه و قلم تأثیرگذار او، تأثیر خود را گذاشت و عذرخواهی ایران همراه با پیشکش هدیه‌ای پذیرفته و خطر جنگی دیگر بعد از دورهٔ ده سالهٔ جنگ‌ها برطرف شد؛ پس با علم سبک‌شناسی و تحلیل متن به این نتیجه می‌رسیم که چگونگی چینش و انتخاب واژگان و جملات می‌تواند بر مخاطب اثر بگذارد و یک

بحران سیاسی را تبدیل به صلح و جلوگیری از تنش کند. منشآت‌ها در طول تاریخ همواره از این ماهیت ایدئولوژیکی برخوردار بوده، بستری مناسب برای تحلیل از دیدگاه سبک‌شناسی انتقادی هستند.

پانوشت

1. Critical Stylistics
2.unmarked
3.marked

۴. نیکلای اول (۱۸۵۵-۱۷۹۶م) امپراطور روسیه از سال ۱۸۲۵ بود و جنگ دوم ایران و روسیه که منجر به عقد قرارداد ترکمانچای شد، در زمان او به وقوع پیوست.

۵. هفتمین فرزند عباس‌میرزا که با هیأتی دیپلماتیک به روسیه سفر کرد و پیام عذرخواهی شاه ایران را به امپراطور روسیه رساند. میرزا تقی‌خان امیرکبیر نیز در این سفر حضور داشت. خسرومیرزا در تاریخ ۱۳۰۱ه. ق (۱۸۸۳م) در تهران درگذشت و سفرنامهٔ او که به اهتمام فرهادمیرزا معتمدالدوله گردآوری شده، معروف است.

منابع

- افشاری، پرویز (۱۳۷۲). *صدراعظم‌های سلسلهٔ قاجاریه*. چ اوّل. تهران: وزارت امور خارجه.
- ایشانی، طاهره؛ عاملی‌رضایی، مریم؛ ذکایی، فرشته (۱۴۰۰). «تحلیل گفتمان منشآت خانوادگی قائم‌مقام فراهانی بر اساس نظریّه کاربردشناسی اصول ادب». *ادبیات پارسی معاصر*. سال یازدهم. ش ۱ (پیاپی ۳۰). صص ۵۳-۵۱.
- پورعلی، منیژه؛ شیری، قهرمان (۱۴۰۲). «بررسی تأثیر قدرت بر کتاب عالم‌آرای صفوی بر اساس جامعه‌شناسی زبان». *مطالعات زبانی و بلاغی*. سال ۱۴. ش ۳۴. صص ۶۸-۴۱.
- جعفریان، زهرا؛ اسکویی، نرگس (۱۴۰۰). «تحلیل لایه‌های سبکی در آثارالوزرا با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی». *پژوهش‌های ادبی*. سال ۱۸. ش ۷۲. صص ۳۰-۹.
- جعفریان، زهرا؛ اسکویی، نرگس (۱۳۹۹). «سبک‌شناسی انتقادی تاریخ‌الوزراء». *مطالعات زبانی و بلاغی*. سال ۱۱. ش ۲۲. صص ۱۳۶-۱۰۹.
- جفریز، لسلی (۱۴۰۳). *سبک‌شناسی انتقادی*. ترجمهٔ فرشته دادخواه و علیرضا نبی‌لو. تهران: امیرکبیر.
- جمالی هل‌آباد، امیرحسین (۱۴۰۳). *سبک‌شناسی انتقادی شرح‌حال و منشآت فرهادمیرزا*. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی. استاد راهنما: سمیه آقابابایی.

– چندلر، دنیل (۱۳۸۷). *مبانی نشانه‌شناسی*. ترجمهٔ مهدی پارسا. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

– حیدری‌نیا، هادی؛ لاری پورهرات، نوشین؛ پاک‌سرشت، خدیجه (۱۳۹۶). «سیر تکاملی منشآت در ادبیات فارسی». *مجموعه مقالات نهمین همایش ملی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی*. دانشگاه بیرجند: انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی.

– درپر، مریم (۱۳۹۱). «سبک‌شناسی انتقادی رویکردی نوین در بررسی سبک بر اساس تحلیل گفتمان انتقادی». *فصلنامهٔ نقد ادبی*. سال پنجم. ش ۱۷. صص ۶۲-۳۷.

– درپر، مریم (۱۳۹۰). *سبک‌شناسی نامه‌های امام محمد غزالی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی*. رسالهٔ دکتری. دانشگاه فردوسی مشهد. استاد راهنما: ابوالقاسم قوام.

– درپر، مریم (۱۳۹۶). *سبک‌شناسی انتقادی؛ سبک‌شناسی نامه‌های غزالی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی*. چ دوم. تهران: علمی.

– سجودی، فرزان (۱۳۸۷). *نشانه‌شناسی کاربردی*. تهران: علم.

– شمیسا، سیروس (۱۳۹۲) *سبک‌شناسی نثر*. چ دوازدهم. تهران: میترا.

– شمیسا، سیروس (۱۳۹۵). *کلیات سبک‌شناسی*. چ پنجم. تهران: میترا.

– شیبانی اقدم، اشرف (۱۳۹۴). *کلیدواژه‌های سبک‌شناسی*. چ ۱. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

– صفوی، کورش (۱۳۸۴). *نگاهی به ادبیات از دیدگاه زبان‌شناسی*. چ اول. تهران: انجمن شاعران ایران.

– غلامحسینی، پروین؛ حمیدرضا، قانونی (۱۴۰۴). «تحلیل نقش اغراض ثانوی گزاره‌های پرسشی در بیان وجوه پنهانی معانی ایدئولوژیک (مطالعهٔ موردی: رمان خانهٔ ادریسی‌ها اثر علیزاده)». *مطالعات زبانی و بلاغی*. سال ۱۶. ش ۳۹. صص ۳۰۲-۲۷۱.

– فتوحی، محمود (۱۳۹۰). *سبک‌شناسی، نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*. چ اول. تهران: علمی.

– فرکلاف، نورمن (۱۳۸۷). *تحلیل انتقادی گفتمان*. ترجمهٔ فاطمه شایسته پیران و دیگران. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

– فراهانی، قائم‌مقام (۱۳۹۳). *منشآت*. به تصحیح فاطمه فراهانی. چ اوّل. تهران: فراهانی.

– وحدانی‌فر، امید؛ یوسفیان، رضا (۱۴۰۲). «بررسی لایهٔ نحوی نامهٔ ۴۵ منشآت قائم‌مقام فراهانی بر اساس نظریهٔ سبک‌شناسی لایه‌ای». *نثرپژوهی ادب فارسی*. دورهٔ ۲۶. ش ۵۳. صص ۳۱۳-۲۸۱.

– یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۸۳). *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*. چ اول. تهران: هرمس.

– یورگنسن، ماریانه؛ فیلیپس، لوئیز (۱۳۹۵). *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*. ترجمهٔ هادی جلیلی. تهران: نی.
– یول، جورج (۱۳۸۷). *مقدمهٔ تحلیل گفتمان انتقادی*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

References

– Afshari, Parviz (1993). *Prime Ministers of the Qajar Dynasty*. Vol. 1. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.[In Persian]
– Chandler, Daniel (2008). *Fundamentals of Semiotics*. translated by Mehdi Parsa. Tehran: Islamic Culture and Art Research Institute.
– Dorpar, Maryam (2012). "Critical Stylistics: A New Approach to the Study of Style Based on Critical Discourse Analysis". *Literary Criticism Quarterly*. Year 5. No. 17. pp. 37-2.
– Dorpar, Maryam (2011). *Stylistics of Imam Muhammad Ghazali's Letters with the Approach of Critical Discourse Analysis*. Ph.D. Thesis. Ferdowsi University of Mashhad. Supervisor: Abolghasem Ghavam.
– Dorpar, Maryam (2017). *Critical Stylistics; Stylistics of Ghazali's Letters with the Approach of Critical Discourse Analysis*. Vol. 2. Tehran: Elmi.
– Fairclough, Norman (2008). *Critical Analysis of Discourse*. translated by Fatemeh Shayesteh Piran and others. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; Center for Media Studies and Research.
– Farahani, Qaem-Maqam (2014). *Monshaat*. edited by Fatemeh Farahani. 1st ed. Tehran: Farahani. [In Persian]
– Foutohi, Mahmoud (2011). *Stylistics, Theories, Approaches and Methods*. Part One. Tehran: Elmi. [In Persian]
– Gholamhosseini, Parvin؛Hamidreza, Qanooni (2025). "Analysis of the role of secondary purposes of interrogative propositions in expressing hidden aspects of ideological meanings (Case study: Alizadeh's novel The House of Idrisi)". *Linguistic and Rhetorical Studies*. Year 16. No. 39. pp. 271-302. [In Persian]
– Heydari-Nia, Hadi؛ Laari-Pourharat, Noushin؛ Pakseresht, Khadija (2017). "The Evolutionary Course of Monshaat in Persian Literature". *the Proceedings of the Ninth National Conference on Persian Language and Literature Research*. University of Birjand: Persian Language and Literature Scientific Association. [In Persian]
– Ishani, Tahereh؛ Ameli-Rezaei, Maryam؛ Zakaei, Fereshteh (2021). "Analysis of the Discourse of the Family Establishments of Qaem-e-Maqam Farahani Based on the Pragmatic Theory of the Principles of

Literature". *Contemporary Persian Literature*. Year 11. No. 1 (30th issue). pp. 31-53. [In Persian]
– Jafarian, Zahra؛ Oskouei, Narges (2021). "Analysis of stylistic layers in the works of al-Vazra with a critical stylistic approach". *Literary Studies*. Year 18. No. 72. pp. 9-30. [In Persian]
– Jafarian, Zahra؛ Oskouei, Narges (2020). "Critical Stylistics of the History of al-Vazra". *Linguistic and Rhetorical Studies*. Year 11. No. 22. pp. 109-136. [In Persian]
– Jeffries, Leslie (2024). *Critical Stylistics*. translated by Fereshteh Dadkhah and Alireza Nabilu. Tehran: Amir Kabir.
– Jamali Helabad, Amir Hossein (2024). *Critical Stylistics of the Biography and Establishments of Farhad Mirza*. Master's Thesis. Allameh Tabatabaei University. Supervisor: Somayeh Aghababaei. [In Persian]
– Jorgensen, Marianne؛ Phillips, Louise (2016). *Theory and Method in Discourse Analysis*. translated by Hadi Jalili. Tehran: Ni.
– Pourali, Manijeh؛ Shiri, Ghahraman (2023). "A Study of the Effect of Power on the Book of Alam-e-Aray Safavi Based on the Sociology of Language". *Linguistic and Rhetorical Studies*. Year 14. No. 34. pp. 41-68. [In Persian]
– Safavi, Kourosh (2005). *A Look at Literature from a Linguistic Perspective*. Vol. 1. Tehran: Iranian Poets Association. [In Persian]
– Sojoodi, Farzan (2008). *Applied Semiotics*. Tehran: Alam. [In Persian]
– Shamisa, Sirous (2013). *Prose Stylistics*. Vol. 12. Tehran: Mitra. [In Persian]
– Shamisa, Sirous (2015). *Generalities of Stylistics*. Vol. 5. Tehran: Mitra. [In Persian]
– Sheibani Aghdam, Ashraf (2015). *Keywords of Stylistics*. Vol. 1. Tehran: Islamic Azad University. Central Tehran Branch. [In Persian]
– Vahdanifar, Omid and Yousefian, Reza (2023). "A Study of the Syntactic Layer of the Letter 45 of Monshaat by Ghaem-e-Maqam Farahani Based on the Theory of Layered Stylistics". *Persian Literature Prose Studies*. Volume 26. No. 53. Pp281-313. [In Persian]
– Yarmohammadi, Lotfollah (2004). *Popular and Critical Discourse*. 1st ed. Tehran: Hermes. [In Persian]
– Yule, George (2008). *Introduction to Critical Discourse Analysis*. Tehran: Center for Media Studies and Research.

درباره نویسندگان:

دکتر سمانه جعفری، دانشیار دانشگاه فرهنگیان، از پژوهشگران حوزهٔ زبان و ادبیات فارسی است. فعالیت‌های علمی و پژوهشی وی عمدتاً بلاغت، سبک‌شناسی و مطالعات متون نظم و نثر را دربرمی‌گیرد و بر بررسی و تحلیل ظرفیت‌های بلاغی و معنایی متون ادبی تمرکز دارد. آثار و پژوهش‌های وی در حوزه‌هایی چون تصحیح متن، تحلیل متون ادبی، نقد و بررسی آثار و مباحث بلاغی، نشان‌دهندهٔ توجه او به پیوند میان ساختارهای زبانی و ظرافت‌های معنایی در ادبیات فارسی است.

امیرحسین جمالی هل‌آباد دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه علامه طباطبائی و دانشجوی دورهٔ دکتری زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه تربیت مدرس است. موضوع پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد وی، بررسی سبک‌شناختی نامه‌های فرهاد میرزا قاجار بوده است. حوزهٔ مطالعاتی او عمدتاً بر نقد ادبی، سبک‌شناسی، تحلیل گفتمان و ادبیات کلاسیک فارسی متمرکز است. پژوهش‌های وی با رویکردی میان‌رشته‌ای، بر تحلیل ساختارهای زبانی، بلاغی و گفتمانی متون ادبی و تاریخی و بررسی نسبت میان متن، قدرت و زمینه‌های اجتماعی- سیاسی استوار است.